

Орлов Ю. Ю. - головний науковий співробітник відділу організації наукової роботи Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ: СИНЕРГЕТИЧНИЙ ВИМІР

Корупція є складним соціальним явищем, що потребує комплексного вивчення на міждисциплінарному рівні - на межі правової та економічної наук, політології, етики, соціології. Крім того, корупція як соціальний феномен виникає внаслідок процесів самоорганізації в соціально-правових системах, які характеризуються складністю та динамічністю.

Отже, підґрунтям вивчення корупції та методів протидії їй може бути трансдисциплінарна філософська парадигма з актуальними прогностичними та праксеологічними додатками. Цією парадигмою буде, зокрема, синергетика - новітній міждисциплінарний напрям науки,

що вивчає загальні закономірності явищ і процесів у складних [нерівноважних системах](#).

Очевидно, що корупція негативно впливає на систему суспільних відносин, які регулює право. Тому спершу доцільно проаналізувати синергетичну інтерпретацію структури елементів правової системи.

Дослідження, проведені автором упродовж 2011-2013 років [1; 2], доводять, що всі елементи правової системи: нормативний (система правових актів), організаційний (система елементів державного механізму), ідеологічний (правосвідомість, правова наука) - містять фрактальні структури. Зазвичай вони мають дендритну¹ побудову та функціональний зміст^{1,2}.

Зазначені елементи правової системи формуються в процесі самоорганізації суспільних відносин, їм притаманні такі риси:

- самоподібність структур, сформованих на різних рівнях (у різних масштабах);
- пов'язаність структур і їх «каскадна вкладеність» (менша в більшу);
- наявність єдиного механізму формування структур на різних рівнях, що зумовлена єдиною системоутворювальною закономірністю;
- об'єктивний характер цього механізму, який реалізується через діяльність людей, проте визначений об'єктивними умовами незалежно від їхньої волі.

Оскільки формування правової системи ґрунтується безпосередньо на суспільних відносинах, правомірно вважати, що фрактальна структура елементів правової системи є відображенням фрактальної структури відповідних елементів системи суспільних відносин.

Водночас між суспільними відносинами та правовою системою наявний зворотний зв'язок, який полягає в тому, що правова система, сформована чинними нині суспільними відносинами, починає впливати на них як зовнішній регулятивний фактор. Таким чином, мегасистема «право - суспільні відносини» завдяки такому зворотному зв'язку зрівноважується, стабілізується, переходячи в порівняно стійкий стан- аттрактор.

У цьому стані суспільні відносини відповідають чинним нормам матеріального і процесуального права, а також нормативно встановленій системі соціального управління. Їхня фрактальна структура відповідає³ структурі елементів правової системи. Цю структуру суспільних відносин будемо надалі умовно називати **«нормальною» структурою**.

¹ Від грец. д.Эндспн - дерево.

²За винятком деяких правових підсистем (правовідносини, індивідуально- правові акти тощо), стохастичні процеси самоорганізації в яких, вочевидь, зумовлюють фрактальні утворення іншого виду (наприклад, мережеві структури), які потребують окремого дослідження.

³Ця відповідність не є однозначною. Ідеться лише про відповідність топології фрактальних структур.

На суспільні відносини, крім правових факторів, впливають також інші детермінанти: економічні, політичні, технологічні, культурні, моральні. Їхній вплив відбувається через механізми самоорганізації, тому структура суспільних відносин, яку вони формують, є знову-таки фрактальною. Наочними прикладами можуть бути дендритна структура суспільних інституцій, функціональних (економічних) утворень або мережева структура міжособистісних комунікацій¹.

Уявімо, що система суспільних відносин перебуває у відносно стійкому стані, урегульованому правом, і на неї починають впливати неправові фактори. Якщо ці фактори приводять до формування в цій системі фрактальних структур, антагоністичних^{1,2} сформованим раніше, то рівновага в ній порушиться - і система суспільних відносин переходить зі стійкого стану-аттрактора до нерівноважного стану. Якщо вплив неправових факторів перевищить певний енергетичний поріг, система суспільних відносин почне трансформуватися. Її фрактальна структура, сформована під впливом права, і така, що відповідає структурі правової системи, почне зазнавати спотворень. Неправові фактори будуть намагатися структурувати суспільні відносини інакше - відповідно до власної фрактальної структури.

Таким чином, у системі суспільних відносин відбувається «накладення» двох або більше фрактальних структур, яке призводить до утворення спотворень в їхній «нормальній» структурі, що формується чинною нині правовою системою. Сутність цих локальних спотворень полягає в тому, що зазначені суспільні відносини можуть вийти за межі «правового поля», зокрема набути властивостей правопорушень. Ці суспільні відносини, з точки зору юридичної науки, стає протиправним, а з точки зору синергетики - набуває ознаки хаотичності як в структурному (деорганізація врегульованих правом суспільних відносин), так і в функціональному (непередбачуваність індивідуальної поведінки) аспектах.

Подальший розвиток ситуації можливий за одним із двох сценаріїв: або розвиток «чужорідної» фрактальної структури долають правовими засобами й устрій системи суспільних відносин зберігає status quo, або еволюція «чужорідної» структури долає спротив правових факторів і трансформує систему суспільних відносин, спотворюючи її вихідний, «нормальний» фрактал.

Закони самоорганізації є універсальними для всіх типів складних систем незалежно від їхньої фізичної сутності. Тому під час дослідження

¹ Наочною ілюстрацією структури міжособистісних комунікацій є соціальні мережі в Інтернеті.

² Антагонізм між різними фрактальними структурами може полягати в несумісності топології фракталів (наприклад, суспільні відносини, що виникли поза межами «правового поля», логічно вважати такими, що органічно не вписуються в їхню «нормальну» структуру) або у відсутності загальної для елементів різних фрактальних структур резонансної частоти (тоді дія неправових чинників пригнічує дію правових або ж навпаки, залежно від того, які з них мають більшу потенційну енергію) тощо.

самоорганізаційних процесів у соціально-правових системах доречно провести аналогію з **біологічними організмами** як найнаближенішими до них за складністю. Оскільки феномен самоорганізації належить до предмета метаонтології, наведена аналогія не призведе до порушень наукової коректності, необхідної для отримання об'єктивних результатів.

Ще в XVII столітті схожість законів функціонування державно-правових явищ і біологічних організмів підмітив Томас Гоббс. Його видатний трактат «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної та цивільної» [3], у якому англійський філософ намагається інтерпретувати державно-правовий механізм як величезний складний організм, подібний до біологічного, а державні інститути розглядати як його органи - досі не втрачає актуальності в колах наукової спільноти. За зовнішньою схожістю процесів функціонування та еволюції біологічних і соціально-правових систем, яку виявив Т. Гоббс, прихована їхня глибока онтологічна єдність, свідченням чого є універсальні **закономірності, установлені новітньою теорією самоорганізації складних систем.**

Відомо, що біологічні тканини формуються шляхом самоорганізації, під час якої утворюються біологічні фрактальні структури (наприкладі, кровоносна, нервова, лімфатична системи мають виражену дендритну форму). Такі конструкції умовно порівняти з «нормальною» структурою в системі суспільних відносин, яку визначає права система.

Однак процес формування біологічних структур, як і соціально-правових, може змінюватися під впливом деяких зовнішніх чинників - травматичної, інфікувальної, алергічної, токсичної, канцерогенної або іншої дії. З усіх зовнішніх чинників, що впливають на біологічну систему, найбільш подібними до соціотрансформувальних факторів є **канцерогени**, до яких належать деякі хімічні речовини й випромінювання. По-перше, канцерогенні речовини часто мають ендегенне походження. Як і неправові чинники, що впливають на суспільні відносини, вони виникають усередині системи в процесі її функціонування, тобто безпосередньо пов'язані з процесами самоорганізації. По-друге, хвороба, спричинена канцерогеном, є осередковою, подібно до особливостей формування організованих злочинних угруповань у соціумі. По-третє, дія канцерогенів призводить до розвитку в організмі альтернативних фрактальних структур, так само, як і дія неправових чинників у соціумі призводить до формування суспільних відносин не правового походження з фрактальною структурою (зокрема протиправного характеру).

До факторів неправового походження належать економічні й політичні інтереси індивідумів, які, крім соціально корисних структур (система державного управління, система економічних відносин тощо), спричиняють і таке протиправне явище, як **корупція**, що є предметом нашого дослідження.

Порівняння корупції з «раковим захворюванням соціуму» давно відоме й є зрозумілим на інтуїтивному рівні. Водночас синергетика

пояснює цю аналогію на рівня глибокої онтологічної єдності, що є наслідком дії універсальних законів самоорганізації природи.

Як системне утворення розвинута корупція зазвичай має фрактальну структуру дендритного типу, що визначається ієрархічною системою стягування та розподілу предметів хабара (грошей, матеріальних цінностей, послуг та інших майнових вигід) у формі поборів тощо.

Така структура вибудовується в процесі самоорганізації корупційної діяльності, причому корупційна «субординація» відповідає субординації легальній. На вищому рівні корупційної «драбини» перебуває, переважно, високопосадовець, на нижчому рівні - підпорядковані їй посадові особи, теж наділені владними повноваженнями, які безпосередньо спілкуються з хабародавцями. Корупціонер вимушений ділитися з начальником, оскільки начальник має можливість позбавити його джерела додаткового доходу. Таким чином, системна корупція «вбудовується» в механізм держави.

«Корупційний фрактал» суспільних відносин «накладається» на їхню «нормальну» структуру, спотворюючи її (так само, як ракова пухлина деформує здорову фрактальну структуру біологічних тканин), призводить до хаотизації суспільних відносин. Що розвинутішою є корупційна система, то пригнобленішими є функції державного механізму.

Хаотизація врегульованих правом суспільних відносин, спричинена корупцією, впливає на правову систему суспільства: органи виконавчої, законодавчої й судової влади належно не функціонують, система права не виконує функцій регулювання суспільних відносин, правовідносини підміняють неправовими зв'язками, у буденній правосвідомості спотворюються уявлення про належну поведінку.

В Україні новітнє «корупційне» структурування суспільних відносин відбувалося в умовах деформованих державних, політичних, громадських й економічних структур, що розпалися [4], тобто в умовах суспільного хаосу. У «хаотизованій» системі формування структур відбувається простіше позицій енергоємності процесу (оскільки немає потреби в додаткових затратах енергії на попереднє руйнування наявних структурних утворень), отже, імовірність будь-якого спонтанного структурування, що спричинена поточними флуктуаціями, підвищується.

Таким чином, в точці біфуркації (початок 1990-х років) корупції в Україні можна було б не допустити, залучивши фактори альтернативної структуризації - оптимізацію чисельності держапарату, підвищення посадових окладів, посилення виконавської дисципліни, активізування правоохоронної практики тощо. Нині комплекс таких заходів уже не може забезпечити очікуваних результатів, оскільки подолання сучасної корупційної соціальної «пухлини» передбачає необхідність не лише вибудовування альтернативних управлінських структур, вільних від корупції, а й демонтажу сталих корупційних зв'язків.

Зазначений демонтаж потребує застосування:

- на першому етапі - радикальних («хірургічних») заходів: люстрації чиновників, скорочення корупціогенних посад, позбавлення чиновників корупціогенних повноважень, якісного вдосконалення

правоохоронної практики (зокрема, створення спеціалізованих антикорупційних правоохоронних структур, запровадження нових процедур, наприклад, здійснення кримінологічного аналізу декларацій чиновників), усунення економічних умов для корупції, формування механізмів громадського контролю, здійснення показових судових процесів, залучення можливостей засобів масової інформації тощо;

- на другому етапі - тривалі системної реабілітаційної та профілактичної роботи, до проведення якої мають бути залучені церква, установи культури й освіти, а також структури громадянського суспільства (політичні партії, рухи, громадські організації та об'єднання, профспілки, трудові колективи, засоби масової інформації).

Такі самі закономірності можна спостерігати й під час лікування ракових пухлин, коли ліки, що засвідчили ефективність у лікуванні «первинного» онкозахворювання, будуть неефективними для лікування повторного раку. Лікування раку не допускає тривалих перерв чи відпочинку, профілактику слід здійснювати протягом усього життя. Ця закономірність властива й корупційним «захворюванням» соціуму.

Ракові клітини безконтрольно діляться і мають властивість інвазії в прилеглі тканини. Аналогічний самоорганізаційний механізм працює, коли корупціонер залучає до корупційних схем інших посадових осіб, які потім «рекрутують» наступних. Цей процес розвивається за експоненціальним законом і, за відсутності протидії, за надзвичайно стислий (у масштабах соціальної історії) проміжок часу здатний охопити всю систему державного управління.

Злоякісна пухлина, що розростається в геометричній прогресії, без лікування зазвичай призводить до швидкої смерті організму. Так само безконтрольна корупція, що стрімко розвивається, здатна призвести до критичного ослаблення механізму держави, за якого він уже не зможе виконувати свої функції. Отже, якщо в найближчому майбутньому не буде розроблено й реалізовано інноваційні заходи з протидії корупції, це неминуче спричинить **швидке руйнування державного механізму України**.

У разі хірургічного видалення злоякісної пухлини в організмі залишаються метастази, що поширюються навіть у віддалені органи. Усю сукупність метастаз надзвичайно складно виявити й видалити операційним шляхом. Так само протидія корупції шляхом послідовного поступового «вилучення окремих елементів» з корупційних схем із застосуванням правоохоронних органів і системи правосуддя здатна обмежити корупцію й утримувати її в певних межах, **але принципово не спроможна викоренити її**. Під час лікування раку цілком виліковуються лише «слабкі» клітини на периферії, а «сильні» клітини в центрі пухлини, що розвиваються за браку кисню, зберігаються, оскільки ліки в них проникають погано; вони дають початок новим злоякісним утворенням. Так само корупційну діяльність чиновників, які перебувають на високих щаблях корупційної ієрархії, правоохоронцям складніше задокументувати, оскільки передавання предмета хабара відбувається, зазвичай, за відсутності конфлікту між сторонами. У разі розкриття корупційних схем причетних до них високо посадовців, виявляють

останніми, згодом вони організовують нову ієрархічну систему корупційних зв'язків.

В організмі, що не долікувався, нове злякакісне утворення формується за прискореною схемою, оскільки: 1) онкоклітини, що вижили і пройшли «випробування» медикаментами, є живучішими, ніж їх попередники; 2) вони виділяють сильну ракову інтоксикацію, яка пригнічує захисну функцію організму.

Аналогічне явище можна спостерігати в суспільстві, у якому протидію корупції здійснюють на рівні кампанійщини, її хронічно не доводять до кінця. Корупція прискореними темпами охоплює все нові й нові сфери суспільного життя. Водночас «метастази» корупції поширюються на посадових осіб органів, покликаних протидіяти їй, послаблюючи тим самим «іммунну систему» суспільства. Отже, боротьба з корупцією перетворюється на імітацію протидії їй без будь-якого суттєвого поліпшення ситуації. Виявляють і документують, зазвичай, корупціонерів-одинаків, не залучених до корупційних схем.

Цілком «занедбанною» є ситуація, коли корупція в правоохоронних і судових органах стає системною, охоплює службові відносини, стаючи їх складником і часто підмінюючи ці відносини. Тоді вимоги нормативно-правових документів, субординації, професійну правосвідомість підмінюють неписаними «правилами гри», спрямованими на збереження та розвиток корупційних схем. Правоохоронні й судові органи починають покривати корупційні структури. Поширеним стає системне вимагання щодо суб'єктів господарювання. Діяльність з виявлення та документування корупції стосується виключно чиновників-корупціонерів, які не бажають бути втягнутими в корупційні схеми й ділитися незаконними доходами з керівництвом.

Таким чином, правоохоронні органи замість протидії корупції в державних структурах об'єктивно починають виконувати функцію **каталізатора корупційних процесів у суспільстві**.

Оскільки корупція як явище соціальне спричинене дією неправових (політичних, економічних, моральних) чинників, то й для протидії їй недостатньо лише правових заходів.

У соціумі формуються настрої агресивного неприйняття корупції, а спротив їй переходить на **політичний** рівень, набуваючи дедалі гостріших і безкомпромісних форм. Розпочато процес люстрації чиновників, створено державні антикорупційні структури, сформовано громадські антикорупційні організації, запроваджено електронне декларування статків депутатами й чиновниками. Політичний «струс» має стати болісним, але дієвим засобом оздоровлення сфери державного управління загалом.

Водночас слід урахувати, що, позбавляючись посади, корупціонер втрачає джерело незаконних доходів. Тому він використовує всі можливості для того, щоб «зберегти» посаду, а в разі звільнення швидко поновитися в будь-якій державній установі, навіть на роботу не за фахом. Ця особливість індивідуальної поведінки є однією з ознак причетності особи до корупційних дій.

Крім того, слід усунути **економічні** причини корупції шляхом підвищення рівня життя людей, заробітної плати державних чиновників з одночасним скороченням їх кількості та посиленням персональної відповідальності за прийняття рішень. Необхідно формувати умови, за яких брати хабарі стало б не вигідно. Водночас слід ужити комплекс заходів з підвищення престижності професії державного чиновника, утвердження його соціального статусу.

Також необхідно залучати фактори **морально-виховного** впливу, передусім, на етапі «післяопераційної» профілактики корупції.

З праксеологічної позиції для сучасної України найважливим є вирішення питання методів **викорінення корупції** з життя суспільства. З огляду на онтологічну спільність самоорганізаційних процесів у системах різної складності, логічно припустити подібність методологічних аспектів виконання відповідних завдань. Тому корисною вважаємо екстраполяцію найефективніших методів лікування раку на соціальну систему.

Усі експериментальні методи лікування ракових пухлин можна розділити на дві групи: 1) інтенсивний вплив на ракові клітини з метою їх знищення; 2) поміщення ракових клітин у несприятливі умови, що поступово призводять до їх загибелі. У контексті нашого дослідження привертає увагу друга група методів. До них, зокрема, належать генна терапія, ангіостатична терапія, використання анаеробних бактерій, вакцинація.

Метод генної терапії застосовують щодо людей, генетично схильних до злоякісних пухлин. Вона полягає у введенні в пухлину генів, що змушують ракові клітини гинути або перешкоджають їх розмноженню. У сфері протидії корупції цей метод трансформується в упровадження правоохоронців, які працюють під прикриттям, у корупційні схеми з метою їх руйнування «зсередини» та документування злочинних дій.

Метод ангіостатичної терапії полягає у введенні в пухлину ліків, що заважають утворенню в ній капілярів, унаслідок чого ракові клітини гинуть без доступу кисню.

Цей метод відповідає, зокрема, провадженню антикорупційної експертизи нормативно-правових актів на стадії їх розроблення та прийняття. Нормативно визначені процедури мають мінімізувати дискрецію чиновників і запобігати створенню умов для отримання ними хабарів. Цій меті може слугувати й система заохочень порядних державних службовців.

Для знищення центральної частини пухлини, що позбавлена кисню, використовують анаеробні бактерії оскільки ліки туди проникають погано. Такий метод аналогічний агентурній розробці чиновників, які перебувають на вершині корупційних «пірамід», оскільки звичайні методи оперативного документування корупційних дій у цьому разі незастосовні. Складність здійснення зазначених заходів компенсується їхньою результативністю, оскільки нейтралізація базової ланки «корупційного фрактала» є умовою ефективності подальшої оперативної розробки його «метастаз».

Вакцинація полягає у введенні хворому антигенного матеріалу (вірусоподібних часток без вірусної ДНК, отриманих за допомогою генної інженерії), щоб сформувати імунітет до хвороби, що запобігає її появі або ж послаблює наслідки.

«Прищеплювати» державний механізм України від корупції шляхом здійснення профілактичних заходів уже, очевидно, запізно, оскільки ця соціальна хвороба давно подолала латентний період свого розвитку та значно еволюціонувала. Водночас вакцинація - це «тренування» імунної системи організму. Тому здатність правоохоронних органів протидіяти виявам корупції безпосередньо залежить від напрацювань правоохоронної практики, що формує рівень професіоналізму оперативних працівників. Порівняно незначна застосовність на практиці статті 168 Кримінального кодексу УРСР («хабарництво») і, як наслідок, брак напрацьованих правоохоронних методик передували процесам лавиноподібного зростання рівня корупції в Україні.

Крім того, функцію «соціальної вакцинації» від корупції на етапі реабілітації суспільства може виконувати практика декларування чиновниками своїх доходів. Фінансові декларації, зважаючи на публічність управлінської діяльності посадовців, мають бути відкритими не лише для правоохоронних органів, а й для суспільства. У вільному доступі має бути також інформація про чиновників, які вчинили корупційні правопорушення.

Часто рак спричинений стресом, який розуміють як реакцію організму на зовнішній вплив, унаслідок якої він зберігає цілісність, зазнаючи будь-яких трансформацій внутрішнього середовища, будь-яких змін гомеостазу [5, с. 125]. Для лікування в такий спосіб детермінованої хвороби можливим є застосування принципу Парацельса - *similia similibus curantur* («подібне лікуй подібним»). Тобто змінений стресом гомеостаз можна повернути в «нормальний» стан, лише піддавши організм черговому стресу.

Такий метод лікування раку полягає в дії на організм стресогенного чинника, що створюють зазвичай у медикаментозний спосіб. Здорові й ракові клітини опиняються в умовах протистояння «спільному ворогу» - стресогенному чиннику, унаслідок чого ракові клітини починають трансформуватися в здорові, а пухлина починає реструктуруватися, у ній формуються фрактальні утворення, що відповідають структурі здорової тканини.

Очевидно, системна корупція в Україні в її сучасних формах була спричинена соціальним стресом, сутність якого полягає в революційній трансформації права власності й формуванні ринкових відносин на початку 1990-х років. Соціальним «антистресом», що об'єктивно сприяє придушенню корупції, стали глибокі зміни в суспільних відносинах під впливом проблем, актуальних для всіх членів суспільства - Революції гідності та тривалої антитерористичної операції на Донбасі. За цих умов корупційні механізми тимчасово призупинилися, оскільки соціальний стрес сприяє ліквідації об'єктивних умов для корупції та руйнуванню корупційних зв'язків, що склалися. Перед кожним чиновником-

корупціонером проблема виживання постає на новому рівні, постає потреба переглянути систему цінностей, визначення нових пріоритетів у своїй діяльності. Така ситуація донедавна зберігалася, проте опікування проблемами України з боку Заходу, що не сприяє посиленню відповідальності держави, і недостатня активність громадянського суспільства, на жаль, призводять до відродження системи корупційних зв'язків в нашій державі.

Для сучасної України «стресогенним» чинником, що сприяв би пригнобленню корупції, має стати суттєва лібералізація економіки: розширення свободи економічної діяльності, повне зняття політичних, юридичних й адміністративних обмежень приватної ініціативи. Цьому, зокрема, має сприяти розвиток політичних та економічних відносин України з країнами Європейського Союзу в межах асоціації. У нових умовах рішення, які приймають чиновники, мають бути обмежені питаннями створення та підтримання конкурентного середовища, простої й дешевої процедури заснування нових приватних підприємств, стимулювання середнього й малого бізнесу, доступності цивільного судочинства тощо. Кількість важелів адміністративного впливу на підприємницьку діяльність слід мінімізувати. Це має стати передумовою посилення відповідальності й ефективності власників, формування в Україні громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Орлов Ю. Ю. Деякі закономірності самоорганізації в соціально-правових системах (на прикладі корупції) / Ю. Ю. Орлов // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. - 2013. - № 3 (88). - С. 3-24.

2. Орлов Ю. Ю. Фрактальні властивості права / Ю. Ю. Орлов // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. - 2011. - № 1 (74). - С. 11-22.

3. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Электронный ресурс] / Т. Гоббс. - Режим доступа: <http://lib.ru/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt>. - Загл. с экрана.

4. Мейс Д. Українська клептократія [Електронний ресурс] / Д. Мейс // Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / [З. Бжезінський, Я. Бжезінський, Є. Бистицький та ін. ; заг. ред. Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеев, О. Дергачов]. - Режим доступа: <http://litopys.org.ua/polpost/pp.htm>. - Назва з екрана.

5. Шевченко В. А. Универсальный природный цикл. Общая информационно-энтропийная концепция развивающихся систем (качественный аспект) / В. А. Шевченко. - Киев : Вища шк., 1992. - 171 с.